

Bayrağın Araçsallaşması

Alper Yahyagil*, Sibel A. Arkonaç**

Instrumentalization of the Flag

Özet

Türkiye’de bugüne kadar etkileşimlerde Türk bayrağıyla ilgili anlam inşaları üzerine çalışılmamıştır. Yahyagil (2013) üniversite öğrencileriyle yaptığı görüşmelerde bu anlam inşaları ve dayandıkları açıklayıcı repertuarlara odaklanmış ve katılımcıların o sıradaki etkileşimde ne gibi anlamlar inşa ettiklerini incelemiştir. Burada ise Yahyagil’in çalışmasında, katılımcıların görüşmelerinde sık sık tekrarladıkları anlam kalıpları içinde başlığını ‘araçsallaşan bayrak’ olarak etiketleyebileceğimiz repertuara odaklanarak daha ayrıntılı bir analiz yapmak istiyoruz. Bu repertuar, daha önce ilgili bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte bayrağın nesneleştirilmesine ve etkileşim esnasında bir başka eylemi icra etmede bir araç olarak kullanılmaya başladığını göstermesi açısından çok önemlidir. Toplamda dokuz kişi olan üniversite öğrencileriyle iki fokus grup ve birebir dört görüşme yapılmış, konuşmalar kaydedilmiş ve birebir yazıya döküldükten sonra eleştirel söylemsel psikoloji ile (Wetherell ve Potter, 1992) tekrarlayan anlam kalıpları üzerinden ‘araçsallaşan bayrak’ etiketi altında toplanan açıklamalar analiz edilmiştir. Buna göre bayrağın son derece esnek nitelikteki araçsallığı çok katmanlı ve çok karmaşık eylem anlamları inşa etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bayrak, söylem, açıklayıcı repertuarlar, anlam inşası.

Abstract

There has not been any research in Turkey about the meaning constructions of the Turkish flag. Yahyagil (2013) in his interviews with the university students focused on these constructions, the interpretative repertoires on which they are based and what kind of meanings participants have constructed during the interaction. In this study, we would like to make a more detailed analysis by focusing on one of the recurring meaning patterns used by the participants in Yahyagil’s (2013) study which can be grouped under the label “the flag as an instrument”. This repertoire, in addition to the absence of any study about it, is significant in terms of showing the flag has been objectified and can be used as an instrument to carry out other acts during interaction. Two focus group and four one-on-one interviews were conducted with a total of nine participants. Conversations were recorded, transcribed, and the recurring meaning patterns under the label ‘flag as an instrument’ were analyzed with critical discursive psychology (Wetherell and Potter, 1992). According to this the highly flexible nature of the flag’s instrumentalism construct very complex and multi-layered meanings of action.

Keywords: Flag, discourse, interpretative repertoires, construction of meaning.

* Doktora öğrencisi, alperyahyagil@gmail.com

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Laleli/İstanbul, sibelarkonac@gmail.com

Giriş

20.yüzyılın tipik ulusal yapılanması toplumları birbirinden millet ve bayrağı ile ayırd eder. Millet olmaya ve milleti sembol olarak temsil eden bayrağa anlamlar yükler: ‘Tek bayrak tek millet’ gibi. Bayrak bir millete işaret eden sembol olmanın yanı sıra insan gruplarını değişik kurum aidiyetleri (sözgelimi spor kulüpleri gibi) üzerinden ayıran ve kimlikleştiren bir sembol olmaya da devam etmektedir. Bayrağın göndere çekilmesi ya da elde taşınması, balkonlara asılması eylem olarak sembolün kullanılmasının birer örneğidir. Sözgelimi ulusal bayrak şehit tabutlarına sarılmanın dışında kimi zaman eceli ile ölen insanların tabutlarına sarılmakta; ‘şehit’ haberi geldiğinde, protestolarda camlara asılıp balkonlardan sarkıtılmakta; resmi günlerde ve devam eden günlerinde bütün sokaklar bayraklarla donatılmaktadır. Bayrak eylemlerde (sözgelimi elde bayrakla dolaşmak, balkona bayrak asmak) bir semboldür ama bu sembol, dile gömük birtakım anlamlar üretmekte ve bu anlamlar bağlamlarla birlikte dönüşüp değişmektedir. Sözgelimi yukarıdaki örnekle devam edecek olursak ‘Tek bayrak tek millet’ sloganı hem bir söyleme işaret etmekte hem de o söylem içinde bayrakla ne yapıldığı ile ilgili, ne yapılması ve ne yapılmaması gerektiği ile ilgili birtakım anlamlar üretmektedir. Etkileşim esnasında (yazılı/sözlü), geçtiği bağlama göre bayrak bir işlev yerine getirmektedir, çoğu zaman kimliklere ve bu kimliklerin eylemlerine işaret etmekte, onları meşrulaştırmakta ya da gayri meşru kılmaktadır. Biz bu anlam üretmelerin eylemde sembolü araçsallaştırdığını düşünüyoruz. Bir başka ifade ile bayrağın gerçekleştirilen eylemde bir araç olarak kullanıldığını düşünüyoruz.

Bu çalışmada bir millet sembolü olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin sembolü olarak Türkiye bayrağı ele alınmaktadır. Burada aktarılacak olan çalışma daha önceki bir çalışmadan alınmıştır (Yahyagil, 2013). Bu önceki çalışmada üniversite öğrencilerinin bayrakla ilgili konuşmalarında öne sürdükleri düşünce ve görüşlerinde, ilgili anlamları üretilişlerine ve kullandıkları dilsel kaynaklara odaklanılmıştı. Potter ve Wetherell’in (1987; Wetherell ve Potter, 1992) açıklayıcı repertuarlar adını verdiği ve söylemin dilsel kaynaklarına işaret eden anlam kalıpları, katılımcıların konuşma etkileşimleri boyunca belirlenmiştir, buradaki çalışmada ele alınan ise diğerleri arasından (maruz kalınan bayrak, kutsal bayrak, kimlik-aidiyet repertuarları) en öne çıkan ‘arçasallaşan bayrak’ repertuarı olacaktır.

Bayrak

Bayrak güçlü bir ulus ve kimlik sembolüdür. Aynı bayrağı taşıyan bir kalabalık, insanların o kalabalığa ait olduğuna dair bir anlam üretir; böylece bayrak “kollektif bir deneyimin ifadesi” haline gelir (Reichl, 2008). Dolayısıyla ulusu çağrıştıran veya ulus kavramı etrafındaki bağlamlar, bayrağın

konuşulabildiği anlam versiyonları olmaktadır. Hartman ve Lucaites (2002) yaptıkları araştırmada yurttaşlık kimliğinin icrasında görsel simgelerin rolüne odaklanmışlardır. Buna göre çalışmadaki örneğiyle Iwo Jima’da bir grup askerin diktiği bayrak fotoğrafının kitlelerde vatanseverliği tasdiklemeye katkıda bulunduğu ve orada olmasa bile bir düşmanın varlığına işaret edebildiğine dikkat çekmişlerdir. Holyfield ve arkadaşları (2009) araştırmalarında Amerikan iç savaşında kullanılan konfederasyon bayrağı ve etrafında dönen “beyazlık” söylemlerini incelemişlerdir. Çalışmada üniversite öğrencileri ile konfederasyon bayrağı hakkında yürütülen tartışmalar üzerine fokus gruplar düzenlemişler ve konuşmaları Van Dijk’in (1993) eleştirel söylem analizi yöntemiyle analiz etmişlerdir. Araştırmacılar öğrencilerin konfederasyon bayrağı üzerine konuşmalarında “beyazlığı” konuştuklarını ama bu konuşmaların doğrudan ırkçılığın kendisini imlemediğini görmüşlerdir.

Ana akım sosyal psikoloji bayrağın kendisini inceleme konusu edinmemiştir. Sosyal psikoloji çıkışlı olmakla birlikte ana akım psikolojiden ayrılan ve retorik, söylemsel psikoloji ve argümantatif düşünce ile ilgilenen Billig (2012) bu konuda bize 1995 yılında yayınladığı ‘Banal Milliyetçilik’ kitabı ile zengin ve alanında halen tek sayılabilecek bir çalışma sunar. Milliyetçiliğin banalleşmesini gündelik sıradan hayat içinde sürekli üretilişine bağlar ve bunu bayrağın hatırlatıcı rolü ile ilişkilendirir. ‘Banal Milliyetçilik’ kitabında Billig (1995), milliyetçiliğin sıradan gündelik hayat içinde sürekli yeniden üretilindiğini öne sürer. Bu yeniden üretilme sebebi ile banalleşen milliyetçiliği ise bayrağın ‘hatırlatan’ vasfı ile bağlantılandırır. Milliyetçilik modern dünyada bir problem olarak yaşanmakla birlikte uluslar ideolojik temellerini, Billig’in (1995: 6): “...batılı gelişmiş ülkelerin yeniden üretilmelerini sağladığı ideolojik alışkanlıklar...” dediği “banal milliyetçilik” ile korur. “Bu alışkanlıklar gündelik yaşamdan çıkarılmamıştır... Her gün, millet işaretlenmekte ya da ‘dalgalanmaktadır (flagged)’” (s:6). Diğer bir deyişle banal milliyetçilik, uluslarla dolu bir dünyada, bizim ulusumuzun sürekli yeniden üretilmesidir. Billig (1995) milliyetçiliğin her zaman her yerde bulunduğunu öne sürer. Milliyetçiliğin kendisi genelde ifade edilmez ama önemli olaylar karşısında harekete geçirilmeye her zaman hazırdır. Bu kapsamda milliyetçilik, doğasında her zaman bir “gizlilik” taşımakta bu suretle de çok güçlü bir ideoloji haline gelmektedir. Bu gizliliği onu eleştirilerden korumakta, aynı zamanda kendisine ihtiyaç duyulduğunda önünde bir engel olmaksızın sahneye çıkabilmektedir.

Bayrak, banal milliyetçiliğin ve sözü geçen yeniden üretimin gerçekleşmesindeki araçlardan biridir ve milliyetçiliğin alışlagelmiş simgelerindendir. Billig (1995) bayrağı, “sallanan bayrak” ve “sallanmayan bayrak” olarak ikiye ayırır. Bu önemli bir ayırımdır. Sallanan bayraklar her zaman gözümüzün önündedir. Fark edilmemesi söz konusu değildir. Ama yukarıda bahsi geçen

'hatırlatma' işini gören bayrak, dikkati çekmeyen ve sallanmayan bayraklardır. Sözelimi balkonda, pencerede, sokaktaki direklerde ve duraklarda asılı ya da şehrin belli noktalarında yer alan direklere çekilmiş bayraklar hergün önünden geçmemize karşın, görüş açımızın içinde kalmasına karşın hemen gözümüze çarpmaz. Ama oradadırlar. Billig'e göre bu 'sallanmayan' bayraklar bir ulus-devlet vatandaşının nereye ait olduğunu bilinçsiz bir şekilde yeniden hissetmesine ve görmesine yarar. "Banal milliyetçilik" denilen de budur (Billig, 1995). Ulus fikri bu suretle "olağan" ve "rutin" (Billig, 1995 s: 6, 7) yollarla yeniden üretilmekte ve hatırlatılmaktadır. Hatırlatan simgeler sosyal çevrenin temel unsurlarından biri haline gelmiştir dolayısıyla hatırlatma eylemi insanların farkında olmadığı bir boyutta gerçekleşmektedir. Billig'e göre bu hatırlatma önemlidir çünkü hatırlatmanın olmadığı yerde ulus ve ulusal mekânlar güç kaybeder, nereye ait olduğumuzu unutmaya başlayabiliriz.

Ferhat Kentel ve arkadaşları (2007) farklı sosyo-ekonomik ve etnik eksenlerden kişilerle yaptıkları derinlemesine görüşmelerde katılımcıların bayrağı, kurguladıkları argüman ve hikayeletirmelerde önemli bir unsur olarak kullandıklarını gözlediklerinden bahsederler. "Milliyetçilik", "millet sevgisi" gibi anlam inşalarının yanı sıra "bayrak mitingleri", "bayrak yakma", "bayrak sevgisi", "bayrağa sahip çıkmak" gibi ifadelerin kullanıldığına da dikkat çekerler.

Söylem ve Bayrak

Söylem insanların karşılıklı etkileşimlerinde sürekli tekrar tekrar inşa ettikleri anlam sistemleridir (Taylor, 2001, 2013; Wetherell, 2001; Potter, 2012). İnsanlar tıpkı diğer şeyler hakkında konuşurken yaptıkları gibi bayrak hakkında konuşurken de ilgili anlamları söylem(ler) içinden kurarak konuşurlar. Bu sebeple insanlar bayrak üzerine konuşurken ya da kurdukları etkileşimde bayrak kavramını kurgularken ne gibi bir söylem içinden bu anlamı ya da anlamları ürettikleri önemlidir. Çünkü söylem bayrağa dair anlamları üretecek, onları biçimlendirecek ve uygulamalarının meşruluk çerçevesini çizicektir (Wetherell, 2001; Potter, 2012; Taylor, 2013).

Söylemin önemli bir ögesi dilsel kaynaklar da diyebileceğimiz açıklayıcı repertuarlardır (Potter ve Wetherell, 1987; Wetherell ve Potter, 1992; Edley, 2001; Potter, 2012). Bu kaynaklar ya da repertuarlar, insanların karşılıklı etkileşimleri esnasında anlamları kurarlarken başvurdukları dilsel açıklayıcı kaynaklar, repertuarlardır. Potter ve Wetherell (1987) bu repertuarları alet kutusuna, Burr (2012) ise dansçıların danslarında başvurdukları figür repertuarlarına benzeter. İnsanlar etkileşimleri esnasında konuştıkları nesne ile ilgili anlamlar inşa ederlerken bu kaynaklara ya da repertuarlar dediğimiz açıklamalara başvururlar. O sırada ulaşabilecekler tüm açıklamalar, kaynaklar bunlardır. O sıradaki etkileşimde amaca uygun olanı çekilip kullanılır. Bu suretle

de o sırada açıkladıklarını, söylediklerini meşrulaştırırlar ya da onlara bir mazeret, özür veya bir haklılık getirmeye çalışırlar. Etkileşim içindeki duruşlarını korumaya ya da o konumu reddetmeye çalışırlar (Burr, 2012).

Türkiye’de bugüne kadar bayrağın kendisi doğrudan bir araştırma nesnesi olarak ele alınmadığı gibi bayrakla ilgili anlamların da ne gibi söylemler içinden inşa edildiği ve bu sırada ne gibi dilsel kaynaklara başvurulduğu ve bu kaynağa başvurmakla ne icra edildiği üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Kısacası bu ülkede yaşayanların Türk bayrağı ile ilgili anlam kuruluşları üzerine çalışılmamıştır. Yahyagil (2013) bayrak üzerine üniversite öğrencileriyle yapılan görüşmelerde bayrağa dair anlam kuruluşların beslendiği dilsel kaynaklara, açıklayıcı repertuarlara odaklanmış ve katılımcıların bu repertuarları kullanarak o sıradaki etkileşimde ne gibi anlamlar inşa ettiklerini ve dilsel eylemlerini incelemiştir. Burada ise bu çalışmanın bir kısmına odaklanmak istiyoruz. Katılımcıların görüşmelerinde sık sık tekrarladıkları anlam kalıpları içinde başlığını ‘araçsallaşan bayrak’ olarak etiketleyebileceğimiz bir repertuara odaklanmak istiyoruz. Görebildiğimiz kadarıyla bu anlam kalıbı ile katılımcılar bayrağı, o sıradaki konuşma eylemlerinde bir başka anlama ulaşmada bir araç olarak kullanmaktadırlar.

Analitik yöntem

Söylem analizi en genel hali ile dilde kurgulanan anlamın ve ona kaynaklık eden dilsel öğelerin incelenmesidir. Çeşitli versiyonları ve kullanım alanları olmakla birlikte söylem analizi burada eleştirel söylemsel psikolojinin kullandığı çerçevede kullanılmıştır (Wetherell, 2001; Edley, 2001). Bu çalışmada söylem analizi yöntemi ile katılımcıların bayrak hakkındaki konuşmalarında kullandıkları açıklayıcı repertuarlara ulaşmak için karşılıklı konuşmalarında tekrarlayan açıklama kalıplarına bakılmıştır.

Katılımcılar

Katılımcı sayısı dokuzdur. İstanbul Üniversitesi’nden altı öğrenci, Marmara Üniversitesi’nden iki öğrenci ve Yeditepe Üniversitesi’nden bir öğrenci araştırmaya katılmıştır. Söylem analizi yaklaşımlarında önemli olan katılımcı sayısı değildir, aksine etkileşimlerde ortaya çıkan söylem kalıplarıdır. Dolayısıyla ister yarı yapılandırılmış görüşmeler olsun ister fokus gruplar olsun ortaya çıkan söylem kalıpları kendini tekrar etmeye başladığında ya da bir başka ifade ile yeni anlam kalıplarına rast gelinmemeye başlayınca veri toplama işlemi tamamlanmış sayılır. Wetherell (2001) bu anlamda on kişinin dahi o dilde o nesne ile ilgili kullanılmakta olan anlam kalıplarını ortaya çıkarmada yeterli olabileceğinden bahseder. Çalışmada toplumsal cinsiyet farkı bayrağa dair anlam inşasında ele alınmamıştır.

Kullanılan veri toplama teknikleri

Veriler, sonradan birebir yazıya dökülmüş olan konuşma verileridir ve hem yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile hem de fokus grup kullanılarak toplanmıştır. Söylem analizinin eleştirel söylemsel ve Foucaultcu söylem analizi versiyonlarında veriler yarı yapılandırılmış görüşmeler ve/veya fokus gruplar düzenlenerek toplanır (Arkonaç,2014). Burada her iki tekniğin de kullanılma sebebi katılımcıların kendilerini daha rahat hissederek kolaylıkla konuşabilecekleri ortamları hazırlayabilmektir. Her iki teknikte de katılımcılara önceden hazırlanan sorular sorulmaz ya da soru-cevap düzeni kurulmaz (Arkonaç, 2014). Bu sebeple çalışmada görüşmeler ve fokus gruplar esnasında ele alınacak konu başlıkları daha önceden düzenlenen pilot çalışmalarla belirlenmiştir. Bu konu başlıklarının tüm görüşme ve fokus gruplarda ele alınmasına dikkat edilmiştir.

Çalışmada iki fokus grup düzenlenmiştir, bunlardan birinde araştırmacı dışında iki kişi, diğesinde ise üç kişi yer almıştır. Fokus gruplarda katılımcıların sayısı en az iki kişi ile en fazla sekiz kişi arasında değişir (Arkonaç, 2014; Puchta ve Potter, 2004). Amaç katılımcıların karşılıklı etkileşimi yaratıp farklı boyutları konuşabilir hale gelmelerini sağlamak olduğundan grupta iki ile üç katılımcının olması işi kolaylaştırmaktadır (Wilkinson, 2008). Aksi durumda çoğu kere katılımcılardan biri veya ikisi daha sessiz kalmakta ya da kendisini konuşulanlara pek katkıda bulunmayan bir konuma kolaylıkla yerleştirebilmektedir.

Çalışmada ayrıca dört yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır.

Uygulama

Fokus gruplar ve yarı yapılandırılmış görüşmeler katılımcıların belirledikleri mekanlarda yaklaşık bir buçuk saat süre ile gönüllülük esası üzerinden gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sırasında tüm konuşmalar katılımcıların önceden izinlerinin alındığı ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Her iki teknikle gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcılarla konuşulacak konu başlıkları önceden yapılan pilot görüşmelerle belirlenmiştir:

- Bayrağı nasıl tanımladıkları, bayrağın çağrıştırdıkları
- Resmi günlerde, bayramlarda veya mühim bir olay ardından (örneğin: şehit haberi) bayrakların kullanılması
- Bayrakla ilgili deneyimleri, yaşantıları
- Bayrakların renkleri ve sembolleri hakkında ne düşündükleri
- Türkiye bayrağına atfedilen “kutsallık” hakkında ne düşündükleri
- Bayrak diye bir şey olmayabilir mi, olmasa ne olurdu

Daha sonra tüm konuşmalar, ‘.mp3’ ses dosyası formatında bilgisayara aktarılmış ardından yazı dökümü yapılmıştır. Yazı dökümü yapılırken tüm katılımcıların ve mekânların isimleri etik kurallar icabı değiştirilmiştir.

Analiz

Söylem analizinin tüm versiyonlarında veri, birebir hali ile yazıya dökülmüş konuşma kayıtlarıdır (Arkonaç, 2014). Araştırmacı bu yazı dökümlerini dikkatlice ve defalarca okuyarak tekrarlayan açıklama kalıpları bulmaya çalışır (Edley, 2001). Burada da aynı işlemi yaparak bayrak üzerine konuşmalarda bayrağa dair anlam inşalarında konuşanların sık sık kullandıkları açıklama kalıplarını konuşma metinlerinde belirledik. Belirlenen kalıplar arasından en tipik olanlarını analiz örneği olarak ele aldık (Wetherell, 2001, Taylor, 2001, 2013; Edley, 2011).

Buradaki çalışmanın Yahyagil’in (2013) bayrak üzerine çalışmasının bir bölümünü teşkil ettiğini daha önce söylemiştik. Bu esas çalışmada katılımcıların bayrak hakkındaki konuşmalarında birer kalıp halinde kendini tekrarlayan birbirinden farklı dört tip açıklama repertuarı ya da bir diğer ifade ile dilsel kaynakla karşılaşmıştır. Bu repertuarlar şunlardır : ‘maruz kalınan bayrak’; ‘araç olarak bayrak’; ‘kimlik aidiyeti olarak bayrak’ ve ‘kutsal bayrak’.

Bu makalede ‘araç olarak bayrak’ repertuarına odaklanmayı tercih ettik. Bu repertuar/açıklama kalıbı, daha önce ilgili bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte bayrağın nesneleştirilmesine ve etkileşim esnasında bir başka eylemi icra etmede bir araç olarak kullanılmaya başladığını göstermesi açısından hem çok önemlidir hem de bir ilktir. Türkiyede dönüşen toplum anlayışı içerisinde millet-bayrak ve vatan kavramlarına yüklenen anlamlar ve bu anlamlarla eylemlerin niteliğine dair bize ipuçları vermektedir.

Analizde katılımcıların bayrak hakkında konuşurken bayrağı nasıl araçsallaştırdıklarının analizini, konuşmalarından alıntılanan ve tipik olması açısından özellikle seçilen örnekler üzerinden aktaracağız.

1. Alıntı – “G” görüşmeci, “K1” ve “K2” kadın konuşmacılar

3. *G: şimdi şöyle bişey sorarak başlama istiyorum attıyorum bi bayram en yakın bayram neydi belki 30 ağustos olabilir mesela 30 ağustosta dışarı çıktıysanız uh bi sokakta yürüdüyseniz böyle birden şey dikkatinizi çekiyo böyle her tarafta bayraklar var*
4. *K1: bayraklar var*
5. *G: ve bunlar ertesi gün sonra kalkıyo mesela veya iki gün sonra veya üç gün sonra böyle bi şey dikkatini çektiyse ne düşünüyosunuz bi şey düşünüyö musunuz bişey düşünmüyö da olabilirsiniz*
6. *K2: Ya bu bi ritüel gibi yani insanların bi ritüelleştirdiklerini düşünüyorum hani ritüel gibi bayram şeker bayramı olduğunda*

7. *K1: mesela şey vazife yani onu o gün orda yapmak zorunda bunu yapmazsa belki suçluluk hissedecek milliyetçi bi insansa çok milliyetçi bi insan değildir ya da bu babası böyle yapmıştı belki bunu yapmak zorunda yapmazsa suçluluk hissedecek*
8. *K2 ya da bişey hissetmeden yapıyo*
9. *K1: bişey ha birisine bişeye babasına daha eee şeyde genelde milletine devletine ihanet etmiş gibi hissedebilir o gün onu yapmak zorunda o günün vazifesi*
10. *K2 ya da herkes yapıyo diye yapıyo bişey hissetmeden yapıyo*
11. *G: hangisi sizce*
12. *K1: ben vazife olarak görüyorum bunu şimdi*
13. *G: ne vazifesi bu yani milliyetçilik dedin orda ama bunu biraz daha açar mısın*
14. *K1: yani iii bunu kimden öğrendiyse ya da kimden ona aktarıldıysa ee ona karşı bi vazife gibi bunu yapmazsa ona ihanet edicek dedim ya bunu babasından öğrendi hep böyle yapardık babam böyle yapardı bize böyle geçti milliyetçi bi aileyiz diyip bunu yapmadığında uu babam olsa ben ee utanır benden ya da babam olsa benimle gurur duyar buraya bayrak astığımı görürse gibi olabilir*
15. *G: ülkeye karşı bi vazife değil diyosun yani*
16. *K1: tabi ha hayır ülkeye de karşı bunu kimden öğrendiyse ya da öyle bir sosyal çevreden daha hani iii büyük bi sosyal çevreden milliyetçi bir sosyal çevreden geliyodur ee daha ee fikri anlamda milliyetçiliği sindirmiştir ee sonra da işte bu fikrini bu uu eee fikire uygun davranmak bu edindiği fikire uygun davranmak için yapmadığında o fikre o ideolojiye ihanet ettiğine dair iii olabilir*
17. *K2 yok bitirseydin*
18. *K1: bu kadar*
19. *K2 ee şey bayrak asmanın ben hani özünde milliyetçiliğini gösteren bi hareket olduğunu da düşünmüyorum yani bayrak asıp çok az milliyetçi olan insanlar var yani hani bayrak asıp eee hani orda sadece o ritüele uyduğu için yapıyodur ama sorsan yani ülkenin durumunun belki ne. nerdeyiz ne yapıyoruz ne nerede duruyoruz falan bilmiyodur yani hani bişey olsa da çok umursamıcaktır*

K2 19. sıra alışında bayrak asmakla milliyetçilik arasında bir bağlantı olmadığını öne sürmekte, bu iddiasını meşrulaştırmak için de milliyetçi olmanın gerekleri olarak saydığı ‘yani ülkenin durumunun belki ne, nerdeyiz, ne yapıyoruz, ne nerede duruyoruz falan bilmiyodur yani hani bişey olsa da çok umursamıcaktır’ hakkında bilgi sahibi olmamayı göstermektedir. Bu ka-

tılımcı için bayrak asmak sadece bir ritüeldir. ‘*eee hani orda sadece o ritüele uyduğu için yapıyodur*’. Katılımcının bu açıklamasında bayrak asmak, içi boşaltılmış bir ritüelin nesnesi olmaktadır. Sebep olarak katılımcı ‘*birşey hissetmeden yapıyo*’ olarak göstermektedir. Bir anlamda bu katılımcı için milliyetçilik hissedilerek yapılması gerektirir. Nelerin hissediliyor olması gerektiği, yine aynı sıra alışı ‘*belki ne. nerdeyiz ne yapıyoruz ne nerede duruyoruz*’ sorusunun cevaplarını biliyor olmaktan geçmektedir. Bir başka ifade ile milliyetçilik ile bayrak asma eylemi arasındaki anlam kopukluğu açıklanmaya çalışılmaktadır.

K1 açıklamalarında bayrak asmayı bir vazife ve yerine getirilmez ise suçluluk duyulacak bir eylem olarak (7.sıra alışı) işaretlemektedir ‘*mesela şey vazife yani onu o gün orda yapmak zorunda bunu yapmazsa belki suçluluk hissedecek milliyetçi bi insansa çok milliyetçi bi insan değildir ya da bu babası böyle yapmıştı belki bunu yapmak zorunda yapmazsa suçluluk hissedecek*’ Burada bayrak asmamakla duyulacağı kesin bir suçluluk kişiye karşı ve babasına karşı geliştirilmektedir. Daha sonra bu suçluluk duygusu fikre, ideolojiye ihanet haline gelmektedir ‘*...işte bu fikrini bu uu eee fikire uygun davranmak bu edindiği fikire uygun davranmak için yapmadığında o fikre o ideolojiye ihanet ettiğine dair iii olabilir*’ (16.sıra alışı). Katılımcı bayrağı ve bayrak asmayı bir ideolojiye, babanın öğrettiği ve aktardığı milliyetçiliğe itaat ettiğinin bir işareti olarak kurgulamaktadır. Bayrak itaatın hem nesnesi hem de aracıdır. İtaat ettiğinin etten kemikten nesnesi bayrak asılarak ideolojiye, babadan aktarılan itaat edilerek devam ettirilmektedir.

K2 milliyetçiliği kişinin ülkede ne olup bittiğine dair bilgi sahibi olması üzerinden açıklarken K1 aktarılan, çevreden gelen ve sindirilen bir şey olarak tanımlamaktadır. Bu iki katılımcı da milliyetçiliği bayrak üzerinden açıklarken biri kişi odaklı diğeri ise yaşanan ortam üzerinden hareket etmektedir. Bununla birlikte her ikisi için de bayrak bir aracıdır. Biri için ritüelin, diğeri için itaatın kendini gösterme aracıdır.

2. Alıntı – “G” görüşmeci, “K” kadın konuşmacı

111. G: *peki ee kurumsal da ekledin ya oraya e şimdi bi balkondaki bayrak kurumun işte kurumsal bayrak bi de şey de oldu hani işte çıkar sokağa o sokağa çıkmak o bayrakla beraber o farklı bi şey mi oluyo*

....

116. K: *yani bayrağa balkonuna asanla şey yapan eyleme gidenin arasında çok büyük bi fark yok sadece yaptıkları eylem açısından farklılaşıyor ama tabi devletin o bayrağı kurumların o bayrağı her gün taşıması normal bi olay artık o normalleştirilmiş yani artık hayatın her yani nasıl diyim yani o onun şey yapması bi tepki değil yani o bayrağın*

her gün bu üniversitenin giriş kapısında olması bi bişeye tepki değil o normal akışında olan bi şey ama işte dediğim gibi bireylerin bişey yani tek sahip olduklarında bayraklarla falan çıkmaları ya da evlerin şeylerine bayraklarını asmaları bi tepki diye düşünüyorum yani tehdit algısına verilmiş bi tepki

Yukarıdaki ikinci alıntıda bir ‘tehdit algısı’ndan bahsedilmektedir. Kurumlar için böyle bir tehdit algısı yoktur nitekim bayrak orada zaten ‘normalleştirilmiştir’. Bir anlamda Billig’in (1995) sallanmayan bayrak kavramı ile sürekli hergün yeniden kurumun kimliğini inşa etmektedir. Öte yandan insanların ‘sokağa bayraklarla falan çıkmaları’ tehdide karşı verilecek tepkinin aleti/aracı olmaktadır.

3. Alıntı – “A” görüşmeci, “B” kadın konuşmacı

57. *B: bende de şey mesela ee ne hissettirdi bayramın bayrağın ee türkiye türk milliyetçilik bu kavramları ben sayıyım şunu hissettiriyo diye cümle kuramıyorum ama*
58. *A: hıhım*
59. *B: böyle çağrıştırdıkları türkiye türk milliyetçilik vatan ee hemen karşısında ben kürdüm kürt farklı bi bayrak hatta biz eşimle ee dolaşırken ee hep bayrakları çok çabuk farkedemiz türkiyedeyiz falan gibi birbirimize bak türkiyedeyiz bayrak var mesela o da bana der çok fazlalaştı değil mi bayraklar son zamanlarda kritik zamanlardayız çünkü şehit vardır falan yani türkiyede olduğumuz işte türk türkiye vatan bi savaş var o kadar bunları çağırıştırıyo*

Katılımcı Kürt kimliği ile bayrakları, eşiyile ‘çok çabuk’ fark ettiklerinden bahsetmektedir. Sebep olarak şu ‘kritik zamanda’, Türkiye’de ‘türk türkiye vatan bi savaş var’ oluşunu göstermektedir. Bu sırada bu işaretlemeyi kendi Kürt kimliği üzerinden ‘türkiye türk milliyetçilik vatan ee hemen karşısında ben kürdüm kürt farklı bi bayrak’ yaptığını da işaretlemektedir. Kürt farklı bir bayraktır, Türk farklı bir bayraktır ve iki unsur birbiri ile savaştığından Türkiye’de etrafta asılı Türk bayraklarının sayısı artmıştır (‘mesela o da bana der çok fazlalaştı değil mi bayraklar son zamanlarda’). Billig’in (1995) bayrağa yüklediği, ulusal kimliğimizi her gün bize hatırlatma işlevini burada görmek mümkün. Kürt asıllı konuşmacı bir öteki olarak bayrağı bir mekân (‘türkiyedeyiz falan gibi’) ve durum tespit (‘kritik zamanlar’) aracı olarak kullanmaktadır

4. Alıntı – “G” görüşmeci, “E” erkek konuşmacı

32. E: heh bayrakla ilgili bayrak deyince hani sen bana so- söylemiştin konuyu ben aklıma hep şey geliyo ee arkadaşlarla aramızda bi geyik vardı gerçekten böyle internette şeye bakmıştım dünyadaki işte bayrakların ülke ülke falan filan
33. G: hepsinin anlamları
34. E: anlamlarına değil de benim kafama takılan şey şuydu mesela kuzey afrikadaki bayraklar çok pastel ve düz renklerdeyken doğuya doğru gittikçe bayraklar böyle imgeler şekiller çağrışımlar utanmasalar dantel örücekler etrafına yani öyle bi gariplik var bu taraflar da bi gariplik var dolayısıyla bayrak deyince aklıma ilk kimlik geliyor bayraklar kimlik demek yani herhangi bi konuda bir bayrak yani ülke bayrağı değil de atıyorum eşcinseller gök kuşağı bayrağı kullanıyo yok bilmem başkaları bilmem ne bayrağı kullanıyo yani kimliğini bayrak edinmek gibi bi şey benim için kimlik ben buyum demek falan
35. G: şeyden bahsetmen ilginçti yani ee işte batıda pastel renkler doğuya doğru kayınca daha bi canlı oluyo dedin bunu bi şekilde bu anlattığını da kimliğe eee yoruyo musun
36. E: kesinlikle yoruyorum çünkü batıdaki devletler ya da en azından ülkeler hani ee bi muhtemelen tabi ki bir etnik ya da ulusal kaygılarla bayrakları yaptılar ama hem bu süreç bizimkine göre hem çok daha eski hem de belki de etkin çeşitlilik sanırım buradaki kadar ortadoğudaki kadar baskılanmadı yani çok fazla kimlik olduğu için yani atıyorum ee bi ülkenin bayrağında işte hilal ve yıldız varken ondan farklı onu düşünen başka biri de yıldızın yanına başka bi şey daha koyarak kendini hemen dibine yerleştirmiş işte ürdün işte ne biliyim irak iran böyle kılıçlar aslanlar yani ...
42. 42. E: ya da işte ne biliyim hilal islamla bağlantılı olarak çok sık kullanılmasından bahsediyorum neredeyse hemen hemen aynı toplumsal dinamiklerden beslenmelerine rağmen ama çok fazla ayrışmalar olmuş ya dolayısıyla kendilerini bayraklar düzeyinde de farklı göstermek zorunda kalmışlar gibi yani oraya bir sürü kimlik sıkışmış ve bir sürü böyle renkli renkli bayraklar çıkmış gibi yani avrupada ise çok net böyle adamın umrunda değil üç renk kullanmış sen pastel kullan ben biraz daha parlağıyla idare ederim gibi yani öyle kimliklerin çatışma alanı gibi durmuyo gibi bayraklar üzerinden konuşacak olursak ya avrupa öyle durmuyo da bu taraf öyle duruyo kimlikler sıkışmış gibi

Bu katılımcı için bayrak doğu batı eksenini üzerinden ayırıcı bir kimlik olarak inşa edilmekte ve bu kimlik, sıkışmışlık ve renkler arasında bir ilişki kurmaktadır. Buna göre, batı ile burası ya da doğu arasında bir fark vardır ve burası için ‘bayraklar kimlik demek yani herhangi bir konuda ...kimliğini bayrak edinmek gibi bir şey benim için kimlik benim buyum demek falan’. Batı için ‘adamın umrunda değil üç renk kullanmış sen pastel kullan ben biraz daha parlağıyla idare ederim gibi’ çünkü bayrak batıda ‘öyle kimliklerin çatışma alanı gibi durmuyo’ Bayrağın çok renkli olması da bu taraftaki kimlik sıkışmışlığının bir işareti. Bayrak bu katılımcıya göre eğer ortada bir kimlik meselesi yok ise üzerinde pek de durulan bir sembol değildir. Eğer kimlikler sıkışmış ve çok baskılandıysa ‘..buradaki kadar ortadoğudaki kadar baskılanmadı yani çok fazla kimlik olduğu için..’ ayırıcı edilebilmesi için bayraklar renkleri, biçimleri üzerinden ayrılmak zorundadır. Bayrak bu anlamda ayırıcı bir nesne ve kimliğin baskılanma oranında önem kazanan bir ayrılmaktadır. Kimliklerin çatışma alanları ile bayrakların ayrıntıları birbirine işaret etmeleri için kullanılmakta, sıkışmış kimlik ayrıntılandırılmış bayrakla temsil edilmektedir.

5. Alıntı – “G” görüşmeci, “E” erkek konuşmacı

379. E: zorunluluktan da olabilir gibi hani şimdi ben zaten anlatmam gerekirse bi akrabamın iş yerine zamanında şey olmuş o gerçi şu an yakın zaman değil de on on beş sene önce beyoğlu civarında bi iş yeri işte artık nası olduysa bilmiyorum gelip taş atıyorlar ermeniler ermenistana diye
380. G: ne diye pardon
381. E: ermeniler ermenistana diye zamanında vardır ya komünistler moskovaya gibi
382. G: haaa
383. E: onu çevirip ama artık orda nası ekonomik ilişkiler de dönüyorsa bilmiyorum buna karşı yapabileceği şeylerden biri işte bayrak asmak camına
384. G: hum
385. E: zorunluluktan da olabilir yani senin üzerine o şekilde baskı gelirse şiddet görürsen

Önceki alıntılarda bu katılımcıların, tehdit edildikleri duruma tepki gösterirken bu tehdidi dolaylı mı yoksa doğrudan mı gördüklerine dair bir bilgi yoktu. Burada ise gündelik hayatta yüzyüze kalınan bir tehdit var ‘bi akrabamın iş yerine zamanında şey olmuş o gerçi şu an yakın zaman değil de on on beş sene önce beyoğlu civarında bi iş yeri işte artık nası olduysa bilmiyorum gelip

taş atyolar ermeniler ermenistana diye'. Bu sebeple buradaki bayrak asmanın işlevi farklıdır diyebiliriz. Burada bayrak asma doğrudan yüzyüze kalınan bir tehdidin getireceği tehlikeden korunmak amacıyla asılmaktadır. Asılan bayrak ekonomik sebeplerden *'nası ekonomik ilişkiler de dönüyosa bilmiyorum buna karşı yapabileceği şeylerden biri işte bayrak asmak camına'* ya da zorunluktan asılmıştır *'yani senin üzerine o şekilde baskı gelirse şiddet görürsen'*. Bayrak burada bir çeşit savunma silahı olarak kurgulanmaktadır.

6. Alıntı – “G” görüşmeci, “E” erkek konuşmacı

110. E: *ya da bu işte istanbul üniversitesinin bayrağı*
 111. G: *doğru*
 112. E: *hiç bi anlam ifade etmiyo yani o kurum burası istanbul üniversitesidir burası riksos oteldir burası bepe benzin istasyonudur burası şeldir ne başka bi kurum gelebilir aklımıza işte*
 113. G: *bu bi sembol bile mi olmuyo hiç bi anlam ifade etmiyo derken*
 114. E: *hiç bi anlam ifade etmiyo derken sadece bi*
 115. G: *bi nesne orda*
 116. E: *ha bu kurumun ee o bayrağın bu kurumu temsil ettiği bi şey işte burası bilmem ne otelidir yani çok şey çok sığ bi anlamı var ama bayrak bu türk bayrağı bir türk ulusal kimliğini temsil ediyö işte şehit kanını temsil ediyö ondan sonra çağdaşlığı ulusalcılığı laikliği vesaire mensubu olunan grubun referans noktalarına göre her anlamı çağrıştırıyo temsil ediyö yani*

Burada konuşmacı milli bayrak ile kurum bayrağı arasında bir ayrıştırılmaya gitmektedir. Kurum bayrağı sadece bulunduğu yeri işaretlemekle *'sığ bir anlam'* da kalırken, *'Türk bayrağı'* için çok daha geniş bir anlam zemini yaratılmaktadır (*'her anlamı çağrıştırıyo temsil ediyö yani'*).

'...mensubu olunan grubun referans noktalarına göre her anlamı çağrıştırıyo...' ifadesi dikkat çekicidir. Burada kurgulanan anlam bağlamında *'ulusal kimlik'*, mensup olunan gruba göre farklı farklı kurgulanabilen bir durum olarak açıklanmaktadır. Bu sebeple aynı bayrak katılımcıya göre *'farklı'* kurgulanmış ulusal kimliklerin mensubu olunan grubun referansına göre değişen anlamlar taşımakta, çağrıştırmaktadır *'... türk ulusal kimliğini temsil ediyö işte şehit kanını temsil ediyö ondan sonra çağdaşlığı ulusalcılığı laikliği vesaire'*. Katılımcının *'her anlamı çağrıştırıyo temsil ediyö'* ifadesi bize bayrağın ne kadar esnek bir araç olduğunu göstermektedir. Bayrak bir araç olarak oldukça esnek bir semboldür. Herkes, herşey için her şekilde kullanabilmektedir.

7. Alıntı – “G” görüşmeci, “K” kadın konuşmacı

146. G: *şimdi o nedir yani bi ee bayrağı görünce hani işte biri öldü bi yere tepki koyuluyo ama sen şeye çektin mesela onu aynı zamanda politik bi mesele dedin hatta belki sadece politik bi mesele dedin*
147. K: *onu nerden yola çıkararak demiştim twitterdan yola çıkararak demiştim galiba*
148. G: *öhö öhö*
149. K: *şöyle birileri ölüyo birileri ölüyo uğ ama biz onu konuşmuyoruz politik bi meseleden konuşmaya başlıyoruz evet ama burda bayrak temalı değildi o*
150. G: *anladım ama o gene ilginç bi şey ilgimi çekti yani biraz daha açar mısın diye*
151. K: *ha evet şey demek istediğim şuydu hani eee insanlar aslında kızdıkları üzüldükleri şeyi sorsak bi insanın ölmesi dicekler fakat eee yani insanların ölmesini dicekleri belki de savaş olmasın ölüm olmasın*
152. G: *insan diil de askerlerimiz ölmesin diyo çünkü kime sorduğun da önemli*
153. K: *şimdi işte normalde insan ölümü di mi olay bu*
154. G: *bizim askerlerimizin ölmesi*
155. K: *olay bu e insanların ölümü ama iki taraftan diğerine sorduğunda yani iki taraf da acı çekiyo ama bi tarafa sorduğunda diyo ki ee ölmesi yani bizim üzüldüğümüz şey askerlerimizin ölmesi*
156. G: *hıhım*
157. K: *o diyo ki işte biz dün de işte aslında amacımız işte o ee idealimize giden yolda onlar da belki şehit olarak i- ifade ediyo hani biz de şehitlerimiz üzerinden üzüliyoruz yani iki tarafın da aslında insan ölümünden ortaya çıkararak vardığı sonuçlar apayrı onu demek istiyorum yani burdan da yola çıkararak hani bayrak var mı burda ee evet işte biz şehitlerimizi öyle örterek gönderiyoruz ama hani ee benim burda değindiğim nokta doğal bi durumun yani insan ölümünü politikanın bi eee tartışılan bi noktası haline gelmesi ve bu politikanın işin içine girmesiyle bu olayların hep bi çıkmaz halinde ilerlemesi yani hep bi söylem diğer söylemi doğuruyo şeklinde ee hep bi güçlü söylemle çök-diğer karşısında kalan diğer güçlü söylemle çatışuyo o yüzden aslında hiç bi şekilde sonuç bulunamıyo bu yüzden*

Katılımcı sıradan insanın ölümünün doğallığı ile askerinin şehit edilmesinin politikliğini birbirine indirgemektedir. ‘burda değindiğim nokta doğal bi durumun yani insan ölümünü politikanın bi eee tartışılan bi noktası haline gelmesi’ gelmesinden şikayet etmektedir. Çünkü ölüm varoluşsal bir şeydir.

İnsan yaşlanır ölür ama biz tabutunu bayrağa sarmakla ölümü politik bağlama çekerek anlamlandırmaktayız. Beri yandan katılımcı bu sefer de savaşta öleni doğallaştırmaktadır ‘*şimdi işte normalde insan ölümü di mi olay bu*’ Üzeri bayrakla örtülen şehit ve üzeri bayrakla örtülen normal insan ölümü ve her ikisinin politikleştirilmesi bayrak vasıta edilerek tartışılmaktadır. Katılımcının bu anlam inşaları bize bayrağın ‘araçsallağının’ ne kadar karmaşık bir süreç olduğunu bir kere daha göstermektedir. Bayrak doğal, doğal olanı politik arenaya götürmenin bir aracı haline girerken diğer taraftan ise bayrağın ölenin bir şehit olduğunu göstermekte kullanılmak üzere yine tabuta örtülmesi politik arenada pişen bir meseleyi doğal olana çeken bir araç haline girmektedir. Etkileşim alanında konuşanların dilsek kaynaktan çekip aldıkları ve (Wetherell, 2001; Edley, 2001) o sıradaki dilsel performanslarını icra etmek üzere çeşitli kılıklara soktukları bir araç: bayrak

Tartışma

Türkiye’de sosyal bilimlerin en mikro alanı olan sosyal psikolojide insanların karşılıklı etkileşimlerinde bayrak ve bayrak asmakla ilgili karmaşık anlam inşaları ilk defa ele alınmaktadır. Katılımcı konuşmacıların konuşmalarında bayrakla ilgili anlamları inşa ederken, bir dilsel kaynak olarak ‘araçsallaşan’ bayrak olgusuna odaklandık. Bu bizim için önemli bir analiz noktasıydı, analizimizin sonunda ise önemli bir başlangıç noktası haline geldi çünkü bu araçsallaşmanın yani bayrağı o sıradaki etkileşimde niyet edilen anlama vasıta etmenin çok katmanlı ve çok karmaşık bir iş olduğunu fark ettik. Son derece esnek bir nitelik kazandırılmış olan bu araç, girdiği her etkileşim alanında yeniden anlamlandırılarak o sıradaki amaca hizmet etmektedir, sözgelimi normal ölümü politikleştirmekte, politik nitelikli bir ölümü doğal zemine indirgeme teşebbüsüne ön ayak olabilmektedir (bkz. 7. Alıntı). 1. Alıntıda katılımcının sadece bir ritüelden saydığı bayrak asmak için doldurmadığı bir eylemdir artık çünkü eskiden bağlantılandığı milliyetçilikle arasındaki bağ kopmuştur. Öyleyse bayrak denilen şey ne taşıyor olacaktır? Bir katılımcı için bayrak herşeyi çağrıştıran ayırd edici olmayan bir nesnedir artık (bkz. 6. Alıntı). Ama dördüncü alıntıda konuşmacının açıkladığı üzere baskılanan kimlikler varsa orada o kimliği temsil etme niteliği kazanan allı pullu bayraklar vardır çünkü ‘sıkışmışlık’ ancak bayrakların açacağı alanlar içinde bir kimlik sağlayacaktır.

Tüm bu durum tespitlerinin ve soruların, takip edecek çalışmalara ve analizlere muhtaç olduğu ortadadır.

Kaynakça

- Arkonaç, S. (2014 baskıda) *'Psikolojiden Radikal Yol Alışlar'* İstanbul, Ayrıntı Yayınevi.
- Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*, London, Sage Pub.
- Billig, M. (2012) 'Undisciplined beginnings, academic success and discursive psychology' *British Journal of Social Psychology* (2012), 51, 413-424
- Burr, V. (2012) *Sosyal İnşacılık* (çev. S. Arkonaç), Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Edley, N. (2001). Analysing Masculinity: Interpretative Repertoires, Ideological Dilemmas and Subject Positions. M. Wetherell, S. Taylor ve S. J. Yates (Ed.), *Discourse as Data: A Guide for Analysis* (s.189-229) içinde. London: Sage Publication..
- Hartman, R. ve Lucaites, J.H. (2002). "Performing civic identity: the iconic photograph of the flag raising in Iwo Jima", *Quarterly Journal of Speech*, 88(4), 363-392.
- Holyfield, L., Holtz, M.R., Bradley, M.S. (2009). "Race discourse and the US Confederate Flag", *Race Ethnicity and Education*, 12(4), 517-537.
- Kentel, F., Ahiska, M., Genç, F. (2007) *Milletin Bölünmez Bütünlüğü: Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)*, İstanbul, TESEV.
- Potter, J. (2012). Re-reading Discourse and Social Psychology: Transforming Social Psychology. *British Journal of Social Psychology* 51, 436-455.
- Potter, J. ve Wetherell, M. (1987) *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage Publication..
- Puchta, C. ve Potter, J.(2004). *Focus Group Practice*. London: Sage Publication.
- Reichl, S. (2008) "Flying the Flag: The Intricate Semiotics of National Identity", *European Journal of English Studies*, 8(2), s.205-217.
- Taylor, S. (2001) "Locating and conducting discourse analytic research", *Discourse as Data: A Guide for Analysis* (Ed. M. Wetherell, S. Taylor, S.J. Yates), London, Sage Publication., s.5-48.
- Taylor, S. (2013) *"What is discourse analysis"* London: Bloomsbury Publishing.
- Van Dijk, T.A. (1993) "Principles of critical discourse analysis", *Discourse and Society*, 4(2), s.249-283.
- Yahyagil, A. (2013). Bir Sembol ve Nesne Olarak Bayrağın Anlam İnşası ve Bu İnşalarda Kullanılan Dilsel Kaynaklar. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı. İstanbul
- Wetherell, M. (2001). Themes in Discourse Research: The Case of Diana. M. Wetherell; S.Taylor; Yates,S.(hz.) *Discourse Theory and Practice:A Reader*, s/14-28, London: Sage Publication.
- Wetherell, M. ve Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimation of exploitation*. Hemel Hempstead: Harvester/Wheatsheaf and New York: Columbia University Press.
- Wilkinson, S. (2008) *Focus Group*. J.A.Smith (kitap) *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods* (s.186-206) içinde. London: Sage Publication